

МЕТАФОРИЧНЕ СТРУКТУРУВАННЯ КОНЦЕПТУ «НЕБО» В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕТИЧНОЇ МЕТАФОРИ)

© Лариса Кравець, 2009

к. філол. н., НПУ імені М. П. Драгоманова (Київ)

УДК 811.161.2' 38

У статті проаналізовано особливості метафоричного структурування концепту «небо» в українській поезії ХХ ст. У ході дослідження було застосовано метод когнітивного аналізу, який дав змогу здійснити стратифікацію метафоричних моделей, виявити їх продуктивність і частотність у структуруванні концепту «небо», визначити сценарії й провідні вектори концептуалізації.

Проблема метафоричного структурування концептів є однією з головних у сучасній когнітивній лінгвістиці. Вперше вона була чітко окреслена Дж. Лакоффом і М. Джонсоном у праці «Метафори, якими ми живемо» (1980 р.), а сукупність прийомів її вивчення здобула назву теорії концептуальної метафори. Ця теорія спричинила зміну наукових уявлень про онтологію метафори, її гносеологічний потенціал і лягла в основу філософської системи когнітивного дослідження метафори, породивши низку нових напрямів. Найвідомішими серед них є теорія концептуальної інтеграції (або блендів) (М. Тернер, Ж. Фоконьє, С. Коулсон, Дж. Барнден), теорія первинних і складних метафор (Дж. Греді, С. Тоб, С. Морган), когерентна модель метафори (Б. Spellman, Дж. Уллман, К. Холіок), модель концептуальної проекції (К. Аренс, С. Чунг), коннективна теорію метафоричної інтерпретації (Д. Річі), теорія лексико-концептуальної проекції (В. Еванс, Й. Цінкен), дескрипторна теорія метафори (А. М. Баранов, Ю. М. Караулов), теорія метафоричного моделювання (А. П. Чудинов) та ін. Більшість із названих теорій спрямовані насамперед на соціальну комунікацію, бо містять ідеї, які формують уявлення про метафору як інструмент для створення, моделювання й оцінки соціальних процесів, як засіб впливу на свідомість соціуму. Проте когнітивне дослідження метафори має перспективи і в сфері художньої літератури. Воно дає змогу провести стратифікацію використовуваних у художніх текстах метафоричних моделей, виявити їх продуктивність, частотність, типові сценарії, провідні концептуальні вектори, реконструювати архетипну структуру метафор.

Мета цієї статті – шляхом когнітивного аналізу визначити й охарактеризувати особливості метафоричного моделювання неба у віршових текстах ХХ ст.

Слово *небо*, за «Словником української мови», має два значення: «1. Видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі шатра. 2. За релігійними уявленнями – місцеперебування Бога, ангелів, святих; потойбічний світ, рай» [СУМ, V: 249]. Визначити, яке із цих значень зазнає метафоричного переосмислення в конкретному тексті, складно. Коли *небо*, наприклад, постає в поезії як *полотно*, *шовк*, *єдваб* тощо, то це може сприйматися як перенесення за подібністю зовнішніх (візуальних) характеристик і за здатністю покривати щось і пов'язуватися з першим значенням цього слова. Проте в основі таких метафоричних моделей лежать міфічні уявлення давніх людей про вищі сили, місцеперебування їх і роди діяльності [6: 184; 2: 331]. Тобто метафорична модель безпосередньо пов'язана з другим значенням слова *небо*, але контекст у переважній більшості випадків цей зв'язок не актуалізує, його можна виявити тільки під час поглибленого аналізу метафори.

Основою систематизації метафор стала субсфера (тематично відмежований від інших комплекс знань, співвідносний з певною предметною сферою) *небо*. У ході когнітивного аналізу виявлених метафоричних моделей було встановлено, що субсферу *небо* в українській поезії ХХ ст. структурують терміни концептосфер **природа**: субсфери *земна поверхня* (*вода*, *гора*, *камінь*), *рослини* (*квітка*, *дерево*), *речовини* (*скло*, *метал*); **людина**: субсфера *людський організм*; **артефакти**: *предмети побуту* (*одяг*, *посуд*, *меблі*), *текстиль*, *споруди* (*житло*); **суспільство**: субсфера *сільське господарство* (*землеробство*). Кожну концептосферу структурують фрейми – одиниці знань, співвідносні з певними фрагментами наївної картини світу. Через аналіз фреймів, задіяних у метафоризації, зокрема їх слотів – компонентів мережі зв'язків верхніх рівнів фрейму – можна простежити особливості структурування концептосфери *небо* в українській поезії ХХ ст.

Концептосфера *природа* виступає одним із основних джерел метафоризації *неба*. Найпомітнішу роль у цьому процесі відіграє **субсфера *вода***. Провідними *фреймами* метафоричної моделі *вода* → *небо* є «*природні водойми*», «*структура водойми*» та «*рух води*». У межах цієї ж субсфери розглядаємо також *фрейм «судноплавання»*, оскільки метафоричне осмислення неба за аналогією до моря (океану або озера) пов'язане з «акціональним» переломленням «політ»: «плавання» [4: 275]. Як зазначає А. Ф. Журавльов, ця метафора в наш час «розгорнута у словах, професійній і книжній фразеології типу повітроплавання, аеронавігація, повітряне судно, повітряний флот, на борту літака, аеронавтика, космонавтика, астронавтика (де другий компонент сполуки – від грецьк. ναυτης «моряк, мореплавець»), космічне плавання, космічний корабель, пілот (через франц. *pilote* і італ. *piloto* «лоцман» < **pedoto* до грецьк. πηδότης «кермовий» від πηδον «весло»; власне лопать весла), аеропорт, космічна гавань та ін. з численними аналогами в інших європейських мовах» [4: 275].

Однією із найуживаніших в українській поезії ХХ ст. є метафорична модель *море (океан або озеро)* → *небо*. Вона трапляється у творах письменників різних періодів розвитку української літератури цього століття і має міфологічне походження, про що свідчить праця О. М. Афанасьєва та лінгвістичний коментар до неї А. Ф. Журавльова [1: 115; 4: 441]. Основою метафоричного переносу, зазначає А. Ф. Журавльов, послужило не «вмістилище води», як вважав О. М. Афанасьєв, а «безмежний простір», підтвердженням чому є подальший розвиток значення із ослабленням елемента «простір» і посиленням «неохопності» [4: 441]. Проте така аргументація нам видається не зовсім переконливою. У сучасній українській мові закріпилися і сприймаються як прямі значення слів *глибина* – «простір, що знаходиться на великій відстані від поверхні вгору (про небесний простір, космос)» [СУМ, II:82] і *безодня* – «безмежний простір, безмірна глибина» [СУМ, I:136]. Як видно з наведених тлумачень, вони пов'язані саме з просторовими характеристиками неба.

Метафора *море (океан або озеро)* → *небо* належить до двоспрямованих, проте модель зі зворотним вектором в українській поезії ХХ ст. малопродуктивна – трапляються лише поодинокі випадки її використання: *З ліса череватого // вітри та буйволи // котили сонце // по луках зелених, через Ніл глибокий // до тих берегів, // де небесним плесом // розцвівсь океан* (Т. Осьмачка). На думку А. Ф. Журавльова, у цій метафоричній моделі наявний «семантичний розвиток, який полягає в оберненні вертикалі «земля» – «небо, відкритий повітряний простір» горизонталлю «земля (суша, берег) – відкритий водний простір» [4: 275–276].

Із *фрейму «природні водойми»* у метафоризації беруть участь кілька *слотів*, серед яких найпомітніші такі: «*океан*»: *І руки з ніжною любов'ю // Простяг в небесний океан* (О. Олесь), *засиніє неба океан* (В. Сосюра), *Вгорі океан* (І. Драч); «*море*»: *А над тобою: небо-море* (Б. Лепкий), *Де берег дня, за морем неба, сплять вітри майбутні* (Б.-І. Антонич), «*річка*»: *Лиш неба річка // заледве тліла в вишині* (П. Тичина), *Напливає неба синь-ріка* (А. Малишко); «*затон*»: *Вгорі – небес прозірчасті затони* (В. Свідзинський); «*озеро*»: *І птиці летять // В небесних озерах // Повз острови хмар* (М. Йогансен); «*став*»: *А над борами синіми Не небо – Заплаканий став* (Д. Фальківський).

Фрейм «штучні водойми» представлений у метафорах *слотом «криниця»*: *З криниці неба не пив води* (В. Свідзинський).

У метафоризації субсфери *небо* частково задіяний також *фрейм «структура водойми»*, зокрема такі його *слоти*: «*водна поверхня*»: *Пливуть верхів'я в синім плесі неба* (М. Йогансен), *І прозорість стигне у небеснім плесі // тонша і ясніша, ніж гостринь меча...* (Т. Осьмачка), *в небеснім плесі – білі лебеді* (В. Вовк); «*дно водойми*»: *гостра лінія // тьмяною готикою витикається шпилів // в невиразне дно зболоченого неба* (М. Семенко); «*глибоке місце*»: *але насправді з горища // небесна ковбана ближча* (Ю. Андрухович).

Субсферу *небо* в українській поезії ХХ ст. часто осмислюють також у термінах *фрейму «рух води»*, зокрема таких *слотів*, як «*течія*»: *неба течія* (А. Малишко), *Течуть небес зелені й сині води* (М. Вінграновський); «*потік*»: *Неба ллються потоки, як молодість наша* (А. Малишко), *Сиве небо обрієм пролилося* (В. Стус); «*розлив*»: *Небес ясний розлив* (В. Свідзинський), *У розливі дзвінкої просині* (А. Малишко); «*повінь*»: *А нас у човені любові // Вколисує блакитна повінь // В міжзор'яних морях* (Є. Маланюк); «*скипатися*»: *хмарами скипілось небо* (Є. Маланюк).

Із *фрейму «судноплавання»* у метафоризації субсфери *небо* беруть участь *слоти «гідротехнічні споруди»*: *Відчинилися небесні шлюзи, // День і ніч дрібонький дощ паде*

(Б. Лепкий), *небес сіяє гать* (В. Сосюра); а також **«навігація»**: *Фарватер неба – чітко – сонця бакен* (Е. Андієвська).

Метафора *небесні шлюзи* хоч і може здатися індивідуально-авторським утворенням, проте її корені сягають міфічних уявлень давніх слов'ян про небо як замкнений резервуар [4: 461]. Це відображено, як зазначає А. Ф. Журавльов, в етимології російського слова *хлябь* (праслов. **xleby*), яке первісно означало «засув; стічний отвір». Наявне це слово і в інших мовах, серед яких і сербохорватська (тепер це сербська і хорватська мови), де *hļer* означало «гребля, шлюз» [4: 461].

Задіяний у метафоризації неба **фрейм «фізичні властивості води»**, зокрема **слот «набирати воду»**: *Знаєте, хлопці, // я вам золотим ковшем сонця // зачерпну чистої води з неба // над вашими головами!..* (В. Голобородько).

Зрідка в українській поезії ХХ ст. *небо* осмислюють у термінах **субсфери гора**. Уявлення про небо як гору мають давню традицію і ґрунтуються не тільки на метафоричних, а й метонімічних зв'язках. Зокрема, як зазначає А. Ф. Журавльов, горою в індоєвропейській міфології вважали хмару [4: 513]. Водночас учений зауважує, що семантичний зв'язок між словами «хмара» і «гора» може мати не метафоричне підґрунтя, а реальне – особливості конкретного ландшафту [4: 452, 513]. На підтвердження своїх слів дослідник наводить думку О. М. Трубачова про те, що слов'янське й індо-іранське позначення гори мотивовані початковим значенням «яка вивергає воду», сформованим на базі індоєвропейського **g^her-* «поглинати», «жерло, горло» [4: 452, 513]. Можна припустити, що на основі метонімічних зв'язків розвинулася метафорична модель *гора* → (*хмара*) → *небо*. Проте Т. В. Гамкрелідзе і В'яч. Вс. Іванов виділяють таку особливість давніх індоєвропейських уявлень про небо і каміння: «В індоєвропейській саме слово «камінь» означає також і «небо», мислиме як «кам'яне склепіння» [3: 667]. На зв'язок між словами *камінь* і *скеля* в діалектах Сибіру, Уралу й Зауралля вказує слідом за О. М. Афанасьєвим і А. Ф. Журавльов [4: 452]. Отже, можливий і інший, на цей раз метафоричний, шлях розвитку моделі: *небо* = (*камінь*) = *гора* / *скеля*. **Фрейм «гора»**: *Небо осталося горою таємною // І пілігримом безсилим земля* (О. Олесь); *Десь там, за синьою горою неба, // Чекав на неї нелюб – шлюбний чин* (Д. Павличко)

Субсфера камінь. Як впливає із характеристики субсфери *гора*, метафорична модель *камінь* → *небо* також має міфологічну основу. Л. О. Ставицька зазначає: «Традиційне у поетичній мові асоціювання неба з каменем мотивоване космологічним уявленням про походження неба... У віршовій практиці 20-30 рр. ХХ ст. ця асоціація ускладнилась негативною оцінкою семою «важкий» (*камінь*), що й зумовило морфологічну модифікацію опорного слова-образу – *каміння*» [5: 86]. В українській поезії ХХ ст. метафора *каміння неба* трапляється зрідка і пов'язана переважно з відтворенням драматичних переживань людини. **Фрейм «каміння»**: *Голову розбив я об каміння неба* (В. Сосюра), *Під камінням важкого неба...* (Є. Маланок)

Продуктивним джерелом метафоризації субсфери *небо* виступає **субсфера рослина**. Припускаємо, що фітоморфні метафори на позначення неба сформувалися не тільки на основі аналогії *зорі* (*небесні світила*) – *квіти*, а й як результат детального розгортання одного із складників метафоричної моделі *поле з квітами* → *небо*, яка має міфологічне походження. У ході цього процесу як основний почав виступати фрейм *квітка*, актуалізувавши два слоти *цвісти* і *пахнути*. **Фрейм «квітка», слот «цвісти»**: *Глянь, моя мила, небо рожевим // розцвіло* (П. Тичина), *А небо цвіте, мов калина* (Л. Первомайський), *Глянь, як небо цвіте після бурі* (А. Малишко), *А наді мною буде, наче вишивка, // Високе небо зорями цвісти* (Б. Олійник), *По-осінньому синьо цвітуть небеса* (М. Луків); **слот «пахнути»**: *А на сході небо пахне* (П. Тичина), *Пахне сонцем наше грішне небо* (І. Драч).

Міфологічне походження має також метафорична модель *дерево* → *небо*, пов'язана з уявленнями про *Дерево життя* (Світове дерево, Небесне дерево, Дерево пізнання, Райське дерево), що обіймає весь світ. Як зазначає В. М. Войтович, сказання про таке Всесвітнє дерево збереглися в багатьох язичницьких релігіях [2: 142]. В українській поезії ХХ ст. реалізація цієї моделі в різних варіантах трапляється зрідка. **Фрейм «дерево»** представлений **слотами «плодові дерева»**: *Спадали з неба голубого струму // Зірниці, наче зерна куколю* (Д. Павличко), **«цінні породи дерев»**: *Вставало сонця ранне пожарище, // Небесних кленів обсіпалась мідь* (А. Малишко). **Фрейм «зелені насадження»** репрезентує **слот «ліс»**: *Огні засвітилися червоно // в далекім небеснім гаю* (В. Сосюра).

В українській поезії ХХ ст. *небо* метафоризують також **субсфери скла, метал**. У давнину слов'яни вважали небо скляним, кришталевим [2: 331, 514]. Крім того, існував міф про небесні вікна, згідно з яким «небо – терем Божий, а зорі – вікна, з яких дивляться ангели» [2: 329]. У вікна виглядають також Сонце і Місяць. Із цього випливає, що метафори, у творенні яких задіяні слоти «скло як матеріал» (фрейм «характеристики скла») і «шибка» (фрейм «вироби зі скла»), міфологічного походження. Метафори, сформовані за участі інших слотів, з'явилися внаслідок розгортання метафоричної експансії.

Із **фрейму «характеристики скла»** у метафоричному структуруванні *неба* задіяні слоти «скло як матеріал»: Уперше тут почув ти, як тремтить // небесне скло між вічністю й тобою (Ю. Андрухович); «**колір скла**» і «**звучання скла**»: Під небом з синього, дзвінкого шкла, // З трояндами в волоссі, в білім строї // Назустріч темношатовому герою // Вона по сходах з мармуру зійшла (Ю. Клен); «**крихкість скла**»: О, як у саяві небо розколось! (М. Зеров).

Із **фрейму «вироби зі скла»** задіяні слоти «шибка»: а зорі обдаровують // у дзвінкість // в замерзлій шибці неба (І. Калинець); «**склити**»: І засклена осліпим // підсиненим чорнилом спроневири // небесна твердь мовчала, як отерпла (В. Стус); «**дзеркало**» (оскільки в наш час дзеркала виробляють переважно зі скла, то слот «дзеркало» відносимо до фрейму «вироби зі скла»): Небо – вигнутим дзеркалом (Б. Олійник), криве дзеркало // води і небес (І. Калинець).

У субсфері «скло» наявний також **фрейм «склоподібні речовини»** із слотом «емаль», який здатен метафоризувати концепт *небо*: Небо – княжі кийські емалі (О. Ольжич).

Частково задіяна у метафоризації *неба* субсфера «метал», зокрема **фрейм «види металів», слоти «мідь»**: На міднім небі вечір почорнів (М. Вінграновський); «**залізо**»: Бляшане небо, олив'яний місяць // і ночі попелястий дим (Б.-І. Антонич), Тендітний Юрій – Змієборець // на візантійському конику, // ніби витятому із золотої бляхи неба, // плоский і шпичконогий (І. Калинець).

Поряд із субсферами концептосфери *природа* важливу роль у метафоризації *неба* відіграють також субсфери **концептосфери людина**. Антропоморфні метафори на позначення *неба* також сформувалися на основі міфічних індоєвропейських уявлень, про що свідчать праці О. М. Афанасьєва, О. М. Фрейденберг, а також сучасного українського дослідника В. М. Войтовича та ін. О. М. Афанасьєв, наприклад, вважав, що «назви неба – батьком і землі – матір'ю спільні всім арійським народам» [1: 128]. За нашими спостереженнями, в українській поезії ХХ ст. субсферу *небо* часто представляють у термінах **субсфери людський організм**. У метафоризації задіяні три фрейми: «**частини й органи тіла**», «**фізіологічні дії людини**», «**фізичні дії людини**».

Із **фрейму «частини й органи тіла»** виділяється своїм міфологічним походженням метафора «**череп неба**» (слот «**череп**»). О. М. Афанасьєв зазначає: «Округло-випукла форма небесного склепіння послужила основою, спираючись на яку доісторична старина уподібнила його з одного боку черепу людської голови, а з другого – високій блискучій горі» [1: 115]. Ця метафора не належить до широковживаних в українській поезії ХХ ст., натрапляємо на неї зрідка: І небо свій строщений череп // Підносить над містом старим (Ю. Клен).

Активну участь у метафоризації субсфери *небо* бере слот «**очі**». Метафора «**очі неба**» також міфологічного походження: у багатьох індоєвропейських народів очима неба називали місяць, зорі [1: 153; 4: 117]. Такі уявлення збереглися в метафоричній моделі *око* → *небесне світило*, проте в аналізованих нижче конструкціях цей зв'язок прихований: Виє вітер, // Небо очі змежило (М. Йогансен), І небо дивиться крізь прозолоть беріз (Ю. Клен), Неба прозорі очі // затулило віями-хмаринами (В. Сосюра), Дивиться небо очима (А. Малишко), Вже ранок сонце викотив з колиби // І точить дзвінко небом синьооким (В. Вовк), Язвіло небо ямами, сліпе, без голубих своїх очей (Б. Рубчак), Скляніють очі неба і води (Л. Костенко), щоб тільки неба очі голубі // цю землю завжди бачили в цвітінні (Л. Костенко). Варто зауважити, що аналізована метафорична модель належить до двоспрямованих, тобто назва небесного світила (зокрема, зорі) використовується на позначення очей людини.

Задіяні в метафоризації субсфери *небо* також слоти «**обличчя**»: Хмарин хустина на обличчі неба (Б.-І. Антонич); «**чоло**»: Степ розповзавсь без міри й перепон, // Над ним склеплялось небо білочоле (М. Зеров), Під небом оцим хмурочолим // знов буду я ждати весни... (В. Сосюра); «**брови**»: Таке ж моє небо, аж дике в бровах... (І. Драч); «**бік**»: Скотилась ніч униз, мов плащ з плечей Христових, // з проколотого боку неба летється світло (Б.-І. Антонич).

Як результат детального розгортання метафоричної моделі *людина* → *небо* розглядаємо метафори, що утворилися за участі фреймів «фізіологічні дії людини» й «фізичні дії людини». Це переважно індивідуально-авторські метафори, які існують тільки в межах одного віршового тексту. Із **фрейму «фізіологічні дії людини»** поети для метафоризації субсфери *небо* задіюють **слоти «харчування, травлення і пов'язані з ними дії»**: Над селами й полем *вечеряє небо*, // Вмокаючи в ріки *хлібини хмарин* (М. Вінграновський); **«дивитися, погляд»**: Подивилось *небо* крізь зорю, // Як морозить хвилю Морозенко (М. Вінграновський), *І сьйний погляд – неба голубого* // і лазуровий шовк старечих слів (В. Стус); **«дихати»**: *Зітхає небо*, до хреста землі прибите (Б.-І. Антонич). Із **фрейму «фізичні дії людини»** митці залучають до метафоризації слоти **«одягатися»**: *І небо вовняним шарфом* // *Кутає шию* од вітру (І. Драч), **«колисати»**: *Колисало небо* // Білу хмару (М. Вінграновський); **«обіймати»**: *Обнімало небо* // Білу хмару. (М. Вінграновський); **«цілувати»**: *Цілувало небо* // Білу хмару, (М. Вінграновський); **«митися, умиватися»**: Тут *небо мисться в воді* густій і срібній, наче ртуть (Б.-І. Антонич), *Умивалося небо у синяві рік* (В. Симоненко).

У віршових текстах ХХ ст. субсферу *небо* часто структурують також у термінах **субсфери одяг**, яку відносимо до **концептосфери артефакти**. Підставою для такого осмислення неба, на нашу думку, стали давні уявлення слів'ян про небо, як «нетлінну ризу Господню» [2: 331]. Переважна більшість метафор, які представляють *небо* як певний вид одягу, утворилися внаслідок детального розгортання моделі *одяг* → *небо*.

Із **фрейму «повсякденний одяг»** участь у метафоризації беруть **слоти «хустка»**: *неба золотий платок* (В. Сосюра), *Напівзотліла хустка неба...* (І. Римарук); **«плахта»**: *Блакитну плахту неба передер* // *нараз, мов тишу грім, червоний серп* (Б.-І. Антонич), *Прикриє неба оксамитна плахта* // *Твоє чуття, і божевільне серце* (В. Вовк); **«кожух»**: Накривши плечі згорблені *кожухом неба синім*, // колишеться шофер у сонній лімузині (Б.-І. Антонич). Із **фрейму «спеціальний одяг»** задіяні слоти **«шати»**: *Небо вбирається в ранішні шати* (О. Олесь), *сині шати небозводу* (Г. Чупринка), *Звисла ніченька узорна* // *З величезних синіх шат* (Г. Чупринка), *Як неба розкрилені шати* (В. Сосюра), *Небо, сиве, як олово*, // *Простила свої шати* (А. Малишко); **«риза»**: *Голе* // *Дівча не сахається полум'я* // *Зоряновечірньої ризи* (М. Йогансен), *Небесні ризи* // *Горять над нами* (П. Филипович), *Хай моляться зоряній ризи* (П. Филипович), *А там морози знов і небо в сивій ризи* (М. Зеров). Із **фрейму «старий одяг»** задіяний **слот «дрантя»**: *Небо скуйовджене і розколісане* // *Дрантя спустило* на темні бори (В. Симоненко).

У субсфері одяг виділяємо також **фрейм «галантерея»**, із якого задіяний у метафоризації *неба* **слот «парасоля»**: понесемо в роздалля над собою *неба парасолю* (Б.-І. Антонич), *Йшов літак з парасолькою неба* (І. Драч), *А там, із замкових узбіч*, // *Іде у центр смаглявка-ніч*, // *І грім за нею аж реве* // *І парасолю неба рве* (Д. Павличко). Появу цієї метафори, на наш погляд, уможливила подібність парасольки до неба за формою (півкуля) і особливостями її використання, наприклад, під час дощу (тримають розкритою над головою).

Небо в давнину індоєвропейці уявляли також круглою прозорою чашею, перевернутою над землею [1: 114]. Можна припустити, що це послужило основою для розвитку метафоричної моделі *посуд* → *небо*. У віршових текстах ХХ ст. субсферу *небо* структурують переважно в термінах таких **фреймів субсфери посуд**: **«предмети для сервірування столу»**, **«предмети для приготування їжі»**, а також **«місткості для зберігання продуктів»**.

Із **фрейму «предмети для сервірування столу»** участь у метафоризації беруть **слоти «чаша»**: *І сипле з небесної чаші* // *сніжинки рука невідома* (В. Сосюра), *Неба повна чаша* (А. Малишко), *неба чашу* (І. Драч); **«миска»**: *Синя далеч хилиться над нами й сонце нам* // *подасть на неба мисці* (Б.-І. Антонич), *З неба голубої миски* // *Ллється спека...* (Д. Павличко); **«таця»**: *День, сонце в повній силі* // *та неба синя таця* (Б.-І. Антонич). Із **фрейму «предмети для приготування їжі»** *небо* метафоризують **слоти «глек»**: *З голубого глека* // *золотий пісок* (М. Драй-Хмара), **«сито»**: *І провіває синє неба сито* // *пшеницю діл крізь зір дрібні зірки* (Б.-І. Антонич), *Сіє зорі неба синє сито*, // *тихо ллється споминів вода...* (В. Сосюра), *Пороша сіється через небесне сито* (П. Воронько). У метафоризації *неба* бере участь також слот **«ріг»** із фрейму **«місткості для зберігання продуктів»**: *Візьміть собі у дар небес блакитний ріг* (А. Малишко).

У субсфері посуд наявний також **фрейм «посуд за матеріалом виготовлення»**. Вважаємо, що саме цей фрейм, а точніше слот **«фарфоровий і фаянсовий посуд»** був задіяний у творенні метафори *Міцна, лунка* блакить з фаянсу (С. Маланюк). Мотиваційною основою такого переносу,

на нашу думку, було те, що чашу, з якою в міфології асоціюють небо, у реальному житті здебільшого виготовляють із фаянсу. Є. Маланюк, не вживаючи слово *чаша*, опосередковано зіставляє небо з цим видом посуду: *чаша з фаянсу* → *небо / блакить* = *блакить з фаянсу*.

Структурують субсферу *небо* в українській поезії ХХ ст. і в термінах **субсфери меблі**, що також належить до **концептосфери артефакти**. Проте модель *меблі* → *небо* у віршових текстах ХХ ст. трапляється зрідка. Із субсфери *меблі* у метафоризації *неба* беруть участь **слоти фрейму «меблі для зберігання різних предметів» («скриня»):** спокійно *скриню неба* з перемучених плечей здійму (Б.-І. Антонич), пурпурове сонце в синій *скрині неба* (Б.-І. Антонич); **«полиця»:** (З полиць *небесних* сипляться вогні... (В. Герасим'юк) і **фрейму «меблі для лежання» («колиска»):** Вродлива пісня розсипає бризки, // Гойдає *неба голубі колиски* (А. Малишко).

Важливим джерелом метафоризації *неба* у віршових текстах ХХ ст. є **субсфера текстиль**. Традиція такого осмислення пов'язана з тлумаченням *неба* в індоєвропейській міфології як покривала, усіяного зорями. Такі уявлення, на думку О. М. Фрейденберг, з'явилися в землеробський період [6: 184]. В українській поезії ХХ ст. односпрямована метафорична модель *полотно, тканина* → *небо* досить продуктивна і часто виступає основою індивідуально-авторських інтерпретацій. Субсферу *небо* структурують: **фрейм «структурні складники» (слот «нитка»):** І *неба ниточка* німа // Вже зачепилася за червень (М. Вінграновський); **фрейм «тканина» (слот «невизначена тканина»):** Бачу блакитні плями – // *Неба дешевий крам* (П. Филипович); **слот «оксамит»:** В *оксамиті небес* потоки сяйних зір // Нас заколисують і тиснуть на повіки (М. Зеров), *Небо – оксамит* (О. Ольжич); **слот «шовк»:** Над горою вдень *шовкове небо* (О. Ольжич), *Шовки небес* і сині очі квітня (А. Малишко), *Огром шовковий молодого неба* // Тримаю я над ними обома (І. Драч); **слот «єдваб»:** Вже на *єдвабі неба* осінь // Гаптує золотом лазур (Є. Маланюк), Але шкода й надсадних серця стуків, // що трудять душу звомплону твою, // як кров, пролита в *синьому єдвабі* // *ясного неба* (В. Стус); **слот «полотно»:** Під *полотняним небом* Іудеї (П. Филипович), *Небес широке полотно* (М. Рильський), Ти, що то пісня твоя, мов невіста, // Тче й розгортає *небес полотно* (Д. Павличко); **слот «китайка»:** Й тої ж миті *червона китайка небес* накриває обличчя... (О. Забужко); **слот «сукно»:** Не зможеш, не будеш ніколи ти паном // Над *зоряним небом* – *святою габою* (Г. Чупринка), **слот «частина тканини»:** Я на *калиновім заплавав мості* // і знов побачив мури ці сумні, // І *клаптик неба*, розп'ятий на ґратах (М. Драй-Хмара), Лиш *клаптики червоного суконця* // шляхам лишає сіра далина (Л. Костенко); **слот «властивості тканини»:** *Роздерлось небо* (П. Карманський), *небо, роздерте на світло і тьму!* (В. Свідзинський); **фрейм «ткани виробу» (слот «покривало»:** Здавалось, // *Небесні крає покривала* // Самого господи нагай (М. Рильський), На телевежі // сохнуть *неба сині рядна* (В. Голобородько); **слот «рушник»:** Он земля піднімає руки, // помолоділі, до речі, // І підносить хліб-сіль тобі // на *рушниках небес* (А. Малишко); **слот «порт'єра»:** *Відхиливсь порт'єрно небосхил* (М. Семенко); **слот «килим»:** Гаптує вечір жовтим шовком // *Блакитні килими* (Ю. Клен), Хто чорнявим електричним дротом // *синій килим неба* пронизав (В. Сосюра).

Широко використовують в українських віршових текстах ХХ ст. для метафоричного структурування субсфери *небо* субсферу *споруда*. Як зазначає В. М. Войтович, *небо* в міфології різних народів – це терем Божий або храм богів [2: 329, 331]. На основі цих уявлень сформувалася метафорична модель *споруда* → *небо*. Пов'язані з міфічними уявленнями давніх людей також метафори, у творенні яких задіяні **слоти: «житловий будинок», «шатро», «вхідний отвір» (зокрема «брама»)** [2: 329].

В українській поезії ХХ ст. субсферу *небо* структурують у термінах **фрейму «житлова споруда» (слот «житловий будинок»:** бо входить Божа мати з *неба синьої палати*, // вбрана в семибарвної веселки златоткані шати (Б.-І. Антонич), В *хоромах неба* янгольські хори (В. Вовк), *розцвітаю в небесних хоромах* (В. Вовк); **слот «шатро»:** Горіли брильянти в *небеснім шатрі* (М. Вороний), І враз прорвалось *смоляне шатро*: // який розгін! (М. Драй-Хмара), День умира. Убого // Никне *небес шатро* (П. Филипович), *Шатро повечірнього неба високе* (А. Малишко), під *шатром розписаного неба* (В. Симоненко); **слот «намет»:** Радісний день підійма // *Синього неба намет* (П. Филипович), Під *наметом нового неба*, // На просторах полів нових – // Нині відпускаєши рабів твоїх, // Часе! (Є. Плужник), Зорями хтось вишиває // *небесний намет* (Б. Олійник); **фрейму «захисна споруда» (слот «тент»:** *небо нап'ялося зоряним тентом* (І. Калинець); **фрейму «архітектурно-конструктивні елементи» (слот «дах»:** під *дахом синього неба* // наш дім, наш дім (Б.-І. Антонич), *неба дах* (Д. Павличко), І я услід лечу в

космічному піддашші (Б. Олійник); **слот «купол»**: Літали ластівки й снували за собою // Години й дні, журбою перевиті. // А з купола захмарених небес // Глибинний реквієм схилився до Землі, // І очі смутку зазирали в душу (І. Драч), З кадильніці нетрів // Здіймається ладан // До синьої бані (В. Вовк); **слот «перекриття»**: Зір мій губиться в просторі, // Що прославсь до неба стелі (М. Вороний), А небесна сіра стеля, // Мов жовнірська та шинеля, // Душу й тіло кам'янить... (М. Зеров), Свистять батоги, // кліпає сонце, // і бризкає кров аж у стелю світів; // із крапель кривавих зростають зірки (Т. Осьмачка), Пробив небес широку синю стелю // Молодика золотокутий ріг (А. Малишко); **слот «вхідний отвір»**: Замкнулись неба двері, // замкнулись неба срібні брами, // ти відійшов в етері, // німа журба лишилась з нами (Б.-І. Антонич), шуміли ріки, і гриміло сонце // великим світом у небесну браму: // Беатріче! (Т. Осьмачка), Ще кілька кроків – і небесна брама (І. Жиленко); **слот «рама»**: Рами // Небес розчахли (М. Йогансен).

Результати аналізу виявлених метафоричних конструкцій дали підстави вважати, що субсферу *небо* структурують також у термінах **субсфери сільське господарство**. Осмислення неба як поля, усяного квітами-зорями вважають давньою традицією, що сягає міфічних уявлень. В українській поезії ХХ ст. у метафоризації *неба* задіяні, крім слота «поле», також «скошене поле», «земля», «пасовище», «плай», «лука», «запущене місце». Метафоричне структурування субсфери *небо* в термінах субсфери *сільське господарство* можна представити так: **фрейм «землеробство» (слот «земля»**: ясніє // **чорнозем неба** (І. Калинець), І між нами // **Дрижать легкі моря, посічені човнами, // Й пориті літаками небеса** (О. Забужко); **фрейм «сільськогосподарський ландшафт» (слот «поле»**: Над Сивоусим небесними ланами Бог проходить (П. Тичина), Тільки ж тіні з осель попідземних ідуть // у небесні поля... (І. Римарук); **слот «скошене поле»**: Неба синього покоси // в сьайва грі – // золоті поклалі коси // косарі (В. Сосюра), Все одійшло, лиш мамин білий серп, // Що випав із мозольної руки, // В стерні небес вечірніх тужно сяє (Д. Павличко); **слот «пасовище»**: І небо – повне лагідних отар... (В. Вовк), Пасовища небесні, де лежали, // Немов корови, стада темних туч (Д. Павличко); **слот «плай»**: На неба синім плаю // ідеш трухцем золотою каруцою в чотири коні, // білі мов сніг, мов дитяча душа, мов на морі піна, // ясноволосий візник – кучерявий Янгол - // тримає віжки в долоні (Б.-І. Антонич); **слот «лука»**: Сяє сонця щит в небесній оболоні (А. Малишко); **слот «запущене місце»**: На срібних пустирях небес (Б. Лепкий).

У віршових текстах ХХ ст. наявні одиничні приклади структурування субсфери *небо* у термінах субсфер **музичний інструмент** (*Били в бубони неба // Розчулені віти* (В. Симоненко), **сигнальний інструмент** (*І в синій дзвін палкого неба // Ковалик-жайворонок б'є* (А. Малишко), **книга** (*Але світа, як слово Бог, // Зоря надій в небесні книзі* (Б. Олійник) та ін.

Отже, як показує проведене дослідження, найчастотнішими і найпродуктивнішими з погляду детального розгортання у віршових текстах майже всього ХХ ст. є метафоричні моделі міфологічного походження: *вода* → *небо*, *людина* → *небо*, *одяг* → *небо*, *текстиль* → *небо*, *споруда* → *небо*. В останні десятиліття минулого століття *небо* зрідка виступає об'єктом художніх рефлексій, іноді зазнаючи навіть іронічного потрактування (наприклад, «небесна ковбана» у Ю. Андруховича). У ході нашого аналізу було встановлено, що потенціал метафоричної моделі залежить від детальності структурування, номінативних можливостей сфери-джерела. На продуктивність метафориної моделі впливають культурна традиція, ціннісні орієнтації народу, а знаково-словесне втілення метафоричних переносів залежить також від специфіки семіотичного простору.

Результати дослідження дають підстави твердити, що розвиток метафори у віршових текстах ХХ ст. протікає не стихійно, а характеризується певними закономірностями. Свідченням цього є виявлені парадигми, систематизацію й опис яких можна представити у вигляді словника метафор. Такий словник дасть змогу простежити динаміку метафори, здатність до розгортання окремих моделей, типові напрями їх розгортання, частотність використання тощо.

Література

1. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу : В трех томах. – М.: Индрик, 1994. – Т.1. – 780 с.
2. Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.
3. Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры : Кн. I, II. – Тбилиси: Изд. Тбилисского ун-та, 1984. – 1330 с.
4. Журавлев А. Ф. Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу». – М.: Индрик, 2005. – 1004 с.

5. Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 10-30 рр. XX ст. – К. : Правда Ярославичів, 2000. – 156 с.
6. Фрейденберг О. М. Поетика сюжета и жанра. – М.: Лабиринт, 1997. – 448 с.

Джерела

СУМ Словник української мови. В 11-и томах. – К., 1970–1980.